

İNGİLİZ GAZETELERİNDE ÇERKES SÜRGÜNÜ SÜRECİNE DAİR SÖYLEM: GÖÇ, SÜRGÜN VE SOYKIRIM KAVRAMLARININ KULLANIMI

Emir Fatih AKBULAT*
Mehmet HACISALİHOĞLU**

ÖZ

Çerkeslerin anavatanları Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na gelişleri sürecinin hangi kavramlar üzerinden ifade edilmesi gerektiğine dair tartışmalar, hadisenin yaşandığı 19. yüzyılın ikinci yarısında olduğu gibi, günümüzde de devam etmektedir. Literatürdeki çalışmaların genelinde, Çerkes nüfus hareketini ve sonuçlarını açıklamak için farklı anlamlar ifade eden kavramlar eş-zamanlı olarak kullanılmaktadır. Nüfus hareketinin gerçekleştiği yıllarda yayımlanan İngiliz gazeteleri incelendiğinde de, farklı anlamlar ifade eden kavramların eş-zamanlı olarak kullanıldıkları görülmektedir. Literatürdeki bu kavramsal düzensizlik, hadisenin bir 'sürgün' mü yoksa 'soykırım' olarak mı değerlendirilmesi gerektiği tartışmasında da görülür. 'Sürgün' ve 'soykırım' tartışmalarının dönemin İngiliz kamuoyundaki yorumlanışı ise iki kanaat üzerinden gerçekleşir; (1) Rusya, toplu ölümleri öngörerek Çerkesleri Osmanlı'ya 'sürgün' etmiştir, (2) Rus işgalinin ve toplu ölümlerin yarattığı panik, hadisenin kitlesel ve 'plansız bir göç hareketine' dönüşmesine neden olmuştur. Ancak nüfus hareketinin gerçekleştiği yıllarda İngiliz kamuoyunda 'etnik temizlik' ya da 'soykırım' kavramları kullanılmamıştır. Söylem analizi yöntemi kullanılarak hazırlanan bu çalışmanın amacı, İngiliz kamuoyunda, 'Çerkes nüfus hareketi' sürecine dair söylemin, hangi kavramlar üzerinden oluşturulduğunu açıklamak, bu sayede günümüzde devam eden 'sürgün' ve 'soykırım' tartışmalarına katkı sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Çerkes Sürgünü, Göç, Söylem Analizi, Soykırım.

THE DISCOURSE ON THE PROCESS OF THE CIRCASSIAN EXILE IN BRITISH NEWSPAPERS: USE OF THE CONCEPTS OF MIGRATION, EXILE AND GENOCIDE

ABSTRACT

Academics the world over are, to this day, still studying how to the Circassians migrated from the Caucasus to Ottoman Empire during the second half of the 19th century. There presently are dozens of different interpretations and views about the subject depending on where you look. British newspapers published during that same period described the events using very inconsistent language. That, too has led many to debate whether the migration should be viewed as "exile" or "genocide". That, thus, arises from two different schools of thought. (1) Russia forced the Circassians into exile in the Ottoman Empire in anticipation of mass death. (2) The panic caused by the Russian occupation alongside mass deaths caused the incident to turn into an "unplanned, mass migratory movement." However, during the period in question, the British public wasn't yet linguistically aware of "ethnic cleansing" or "genocide." Using discourse analysis, the purpose of this study is to explain the conceptual basis behind the so called "Circassian population movement" as the [Victorian] British public would have viewed it, and thus make a contribution to the ongoing discussion about whether the events in question were in fact "exile," "genocide," or otherwise.

Keywords: Circassian Exile, Emmigration, Discourse Analysis, Genocide.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 27.07.2022; Yayıma Kabul Tarihi: 01.09.2022

* Doktora öğrencisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İSTANBUL; ORCID: 0000-0002-9069-5613, E-posta: emirfatihakbulat@gmail.com

** Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İSTANBUL; ORCID: 0000-0003-4287-1296, E-posta: mehmethacisalihoglu@gmail.com

Giriş

'Soykırım' ya da 'etnik temizlik' kavramlarının kullanımına ve soykırımı/etnik temizliğe neden olan şiddetin ifade edilmesinde kullanılan kavramların seçimine dair tartışmalar, 21. yüzyılda da sürmektedir. Holokost'un (Yahudi Soykırımı) dünyada genel bir kabul görmesi sonrası, tarihin farklı zamanlarında yaşanan toplu katliamların ve toplu katliamların nedenlerinin ifade edilmesinde kullanılan kavramların seçimi, soykırım/etnik temizlik tartışmalarını kavramsal bir zemine taşımıştır. Zira toplu katliamların hangi/hangilerinin bir soykırım ya da etnik temizlik olarak ifade edilmesi gerektiği, ya da soykırımı/etnik temizliğe neden olan hadiselerin hangi/hangilerinin, 'göç, hicret, tehcir, muhaceret, sürgün, sığınmak, uzaklaştırmak, kaçmak, kovulmak, gönderilmek, kitle çapında nüfus hareketi' vb., soykırımı/etnik temizliğe maruz kalan topluluğun 'muhacir, göçmen, mülteci, sığınmacı, sürgün (nesne olarak)' vb. kavramlarla en doğru anlamda ifade edilebileceği, bu tartışmaların odak noktasını oluşturmaktadır.

'Sürgün ve soykırım'a maruz kaldığı tezini ileri süren milletlerden biri de Çerkeslerdir. 1989 sonrası 'modern Çerkes milliyetçiliği'nin yükselişi (Besleney, 2010; Üre, 2021) ile dünyada 4-6 milyon kadar olduğu tahmin edilen Çerkes diasporası (Zhemukhov, 2012, s. 503-524; Richmond, 2018, s. 122-123), Rus İmparatorluğu'nun, yaklaşık rakamlarla, Kafkas Rus Savaşları'nda 1 milyon, sürgün neticesinde 500 bin Çerkes'i (Henze, 2007, s. 32, 33; Shami, 2009, s. 145; Aslan, 2011, s. 89-115; Bilge, 2016, s. 289-292; Grassi, 2017, s. 65-82; Akbulat, 2017, s. 52-57; Richmond, 2018, s. 122-123), planlı bir şekilde katlettiğini ve hadisenin modern anlamda bir 'soykırım' olduğunu iddia etmektedir (Besleney, 2010; Zhemukhov, 2012, s. 504-506; Üre, 2021).

'Söylem analizi' yöntemi kullanılan bu çalışma, Çerkes diasporasının 'sürgün ve soykırım' olarak tanımladığı hadisenin, vuku bulduğu yıllarda İngiliz kamuoyunda hangi kavramlar üzerinden bir söyleme dönüştürüldüğünü 1859-1874 yılları arası dönemde yayımlanan İngiliz gazete metinleri üzerinden tartışır. Çalışma, İngiltere kamuoyunda Çerkeslere dair kullanılan kavramların trajedinin büyüklüğünü ifade ettiğini ve Rusya aleyhine bir söylem geliştirdiğini, Rus kamuoyunun ise İngiltere kamuoyu ile aynı kavramları kullanarak farklı bir söylem geliştirdiğini iddia eder. Fakat hem İngiltere hem de Rusya kamuoyunda yaşananların 'soykırım/genocide' ya da 'etnik temizlik/ethnic cleansing' olarak tanımlanmadığını savunur. Ayrıca çalışma, (1) aynı kavramlar üzerinden farklı bir söylemin geliştirebileceğini (2) 'etnik temizlik' ve 'soykırım' kavramlarının 19. yüzyıla değil, 21. yüzyılda geliştirilen kavramsallaştırmalar olduklarını ileri sürerek, meseleye dair tartışmalara iki yeni katkı sunar. Bu bağlamda çalışma, hadisenin, yaşandığı yüzyılda hangi kavramlar üzerinden ele alındığını ortaya koyması ve 21. yüzyıla değin süren tartışmalara açıklık getirmesi dolayısıyla önem arz etmektedir.

1. Çerkes Nüfus Hareketi Sürecini Konu Edinen Eserlerde Kavramların Kullanımı

Çerkes Sürgünü/Çerkes nüfus hareketi¹ sürecini doğrudan ya da bağlantılı konuların içerisinde ele alan eserlerin genelinde, farklı anlamlar ifade eden kavramlar belirli bir metodoloji/kavramsal tutarlılık olmaksızın eş-zamanlı olarak kullanılırlar. Bu eserlerin başlıkları da kullanılan kavramlara dair önemli kanaatler içerirler. Bu eserlerden bazıları şunlardır -yazın tarihlerine göre sıralanmışlardır-;

Adolf Berje, 'Kafkasya Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi' isimli eserinde Çerkes nüfus hareketini, 'dağlıların göçü' (2010, s. 115) kavramıyla ifade eder, Çerkesleri ise 'göçmen' (2010, s. 122) kavramıyla tanımlar.

¹ Bu çalışmada, Çerkeslerin Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na iskân edilmeleri süreci; 'Çerkes Sürgünü' ve 'Çerkes nüfus hareketi' olmak üzere iki kavram üzerinden tanımlanacaktır.

Fransız askeri danışman Arthur Fonvill, anılarından oluşan, 'Çerkesya Bağımsızlık Savaşı 1863-1864' isimli eserinde, Rusların Çerkes bölgelerini ele geçirmesi sonrası Çerkeslerin panik halde Türkiye'ye gittiklerini ve bu süreçte korkunç ölümlerin ve insanlık dramlarının yaşandığını savunur. Fonvill, Çerkes nüfus hareketini, 'göç' ve 'ülkeyi terk etmek' kavramlarıyla ifade eder, Çerkesleri ise 'göçmen' (1996, s. 84-85) kavramıyla tanımlar.

Şimali Kafkas Cemiyeti aktivisti Mehmet Fetgeri Şoenü, 1923 yılında gerçekleşen 'Güney Marmara Çerkes Sürgünü'nün durdurulması için TBMM'ne hitaben 'Çerkes Meselesi Hakkında Türk Vicdan-ı Umumîsine ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Arıza' başlığı altında topladığı ve Ağustos 1923 ve Kasım 1923'te mebuslara gönderdiği iki sunumunda, Çerkes nüfus hareketini, 'Kafkasya'dan göçürülmek' (1923, s. 7), 'Kafkas muhacirleri' (1923, s. 10) ve 'Çerkeslerin muhacereti' (1923, s. 16) kavramlarıyla ifade eder. 1927 yılında yazdığı 'Kara Gün' isimli makalesinde ise Çerkes nüfus hareketini 'yurtların kovulmak' (2007, s. 331), 'Kafkasya'dan çıkmak', 'Ruslara terk etmek' (2007, s. 332), 'zorunlu göç' (2007, s. 342) ve 'ayrılmak zorunda kalmak' (2007, s. 333) kavramlarıyla ifade eder.

Akdes Nimet Kurat, 'Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar' isimli eserinde Çerkes nüfus hareketini, 'Türkiye'ye hicret etmek' (2014, s. 351) kavramıyla ifade eder.

İsmail Berkok, 'Tarihte Kafkasya' isimli eserinde Çerkes nüfus hareketini, 'tehcir' (1958, s. 526), 'sürülmek' (1958, s. 528) ve 'Osmanlı topraklarına hicret' (1958, s. 529) kavramlarıyla ifade eder.

Sefer E. Berzeg, 'Türkiye Kurtuluş Savaşı'nda Çerkes Göçmenler' isimli eserinde Çerkes nüfus hareketini 'sürülme' ve 'sığınma' kavramlarıyla ifade eder, Çerkesleri ise 'göçmen' (1990, s. 5-7) kavramıyla tanımlar.

Hayati Bice, 'Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler' isimli eserinde Çerkes nüfus hareketini, 'kitle çapında nüfus hareketi', 'Kafkasyalı göçü' (1991, s. 44), 'Kafkasya'dan Osmanlı ülkesine doğru gelişen tarihî bir mecburiyetin doğurduğu kitle göçü' (1991, s. 45), 'doğdukları vatanlarından sürülmek' (1991, s. 47) ve 'Kuzey Kafkasya'dan göç' (1991, s. 48) kavramlarıyla ifade eder, Çerkesleri ise 'göçmen' (1991, s. 47), kavramıyla tanımlar.

Ehud R. Toledano (1994), 'Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890' isimli eserinde Çerkes nüfus hareketini 'Çerkes göçü' kavramıyla ifade eder.

Justin McCarthy, 'Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)' isimli eserinde Çerkes nüfus hareketini, 'zorunlu göç' (2014, s. 35, 41), 'dışa göç', 'zorla uzaklaştırma' (2014, s. 40) ve 'yerlerinden zorla sürülme' (2014, s. 59) kavramlarıyla ifade eder.

Abdullah Saydam, 'Kırım ve Kafkas Göçleri 1856-1876', isimli eserinde, Çerkes nüfus hareketini, 'itici ve çekici etkenler' olarak tanımlanan göç kuramı bağlamında açıklar. Buna göre, Çerkeslerin Osmanlı Devleti'ne gelişlerinde itici faktörler, çekici faktörlere kıyasla daha fazla etkilidir. Bu durumda Rus baskısı/itici faktör, Çerkeslerin Osmanlı Devleti'ne gelişlerinden umdukları faydalar ise çekici faktördür. Saydam'a göre Çerkeslerin Osmanlı Devleti'ne gelişleri bir 'göç' hadisedir. Bu göç, Rusya'nın ele geçirdiği topraklardaki halkı tehcir etme politikasının bir neticesidir. Çerkesler ise Rusya'nın zulmünden kurtulmak için 'Osmanlı Devleti'ne göç' etmişlerdir (2010, s. 63).

'Soykırımdan Kaçış: Cebel-i Elsineden Memalik-i Mahrusaya' isimli maklesinde ise Çerkeslerin Osmanlı Devleti'ne iskânlarını 'Rusya'nın katliamlarından kurtulmak için tek yol vardı; Memalik-i Mahrusa'ya, yani Halife'nin memleketlerine sığınmak' (2014, s. 71), sözleriyle açıklayan Saydam'a göre 'sürgün' kavramı yaşananları ifade etmek için eksik

kalmaktadır. Rusya'nın sunduğu 'ölüm ya da iç bölgelere sürgün' seçeneğini kabul etmeyen Çerkesler Osmanlı Devleti'ne hicret etmeyi tercih etmişlerdir. Rusya, uslanmaz ve vahşi topluluklar olmaları dolayısıyla, Çerkeslerin yok edilmeleri gerektiği fikrindedir ve bu sebeple soykırım ve etnik temizlik maksadı güderek Çerkesleri açıkça yok etmek istemiştir. Saydam'a göre yaşananlar 'soykırımdan kurtulmak üzere yapılan zorunlu bir hicrettir'. Zira eğer bir soykırım tehdidi yoksa neden bir milyondan fazla insan anayurtlarını terk etmiştir (2014, s. 106-107)?

Norman Luxembourg, 'Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil' isimli eserinde, Rusya'nın Kafkasya'yı işgali sonrası Çerkeslerin 'zorla göç' ettirildiğini savunarak Çerkes nüfus hareketini 'göç' kavramıyla ifade eder, Çerkesleri ise 'göçmen' ve 'mülteci' (1998, s. 272-273) kavramlarıyla tanımlar.

Barbara Jelavich, 'Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar' isimli eserinde, 'anayurtlarını terk etmeye mecbur bırakılan bu halkın çoğunluğu Osmanlı'ya göç etti' sözleriyle Çerkes nüfus hareketini 'göç' kavramıyla ifade eder, Çerkesleri ise 'göçmen' kavramıyla tanımlar (2018; s. 378).

Kemal Karpat, 'Etnik Yapılanma ve Göçler' isimli eserinde Çerkes nüfus hareketinin, 'siyasi nedenli zoraki göç' (2013, s. 95) sınıfına girdiğini savunur ve hadiseyi, 'Kafkas göçleri' (2013, s. 14), 'Çerkes göçü' (2013, s. 169), 'Rusya'dan kitle göçü' (2013, s. 169), 'kitleler halinde zorunlu göç' (2013, s. 163), 'göç etmeye zorlamak' (2013, s. 165), 'sığınmaya zorlamak' (2013, s. 95) ve 'Rusya'yı terk etmek' (2013, s. 169, 170) kavramlarıyla ifade eder, Çerkesleri ise 'mülteci' (2013, s. 343) ve 'Kafkas göçmenler' (2013, s. 171) kavramlarıyla tanımlar.

George Vernadsky, 'Rusya Tarihi' isimli eserinde, Çerkes nüfus hareketini 'Türkiye'ye göç etmeyi tercih etmek' (2019, s. 278) sözleriyle 'göç' kavramı üzerinden ifade eder.

Walter Richmond, 'Çerkes Soykırımı' isimli eserinde, yaşanan hadiseyi, 'ulusça yok edilmek', 'trajedi' (2018, s. 1), 'Çerkes ulusunun imhası', 'Rusların yok etmeyi seçtiği ulus' (2018, s. 11), 'etnik temizlik' (2018, s. 101), 'sivil bir nüfusun etnik temizliği' (2018, s. 105), '1864 Soykırımı' (2018, s. 10) ve 'Çerkes Soykırımı' kavramlarıyla ifade eder. Çerkes nüfus hareketini, 'Çerkeslerin sürülmesi' (2018, s. 10), 'topraklarından çıkartılmak' (2018, s. 11) 'göç' (2018, s. 120) ve 'sürgün' (2018, s. 122) kavramlarıyla ifade eder, Çerkesleri ise, 'sürgünler' (2018, s. 114) 'göçmen' (2018, s. 120) ve 'Çerkes sığınmacılar' (2018, s. 132) kavramıyla tanımlar.

Fabio L. Grassi (2017), 'Yeni Bir Vatan Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na Zorunlu Göçü' isimli eserinde Çerkes nüfus hareketini, 'zorunlu göç' kavramıyla ifade eder.

Balkar ve IRCICA'nın ortaklığında, 6-7 Aralık 2010 tarihinde '146. Yılında 1864 Kafkas Göçü: Savaş ve Sürgün' isimli uluslararası sempozyumda sunulan bildirilerin büyük bir kısmının makale formatına getirilmesiyle oluşturulan '1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün' isimli derleme kitapta Çerkes nüfus hareketi, 'göç' ve 'muhaceret' kavramlarıyla ifade edilir, Çerkesler ise 'göçmen' kavramıyla tanımlanırlar (Hacısalihoğlu, 2014).

Ryan Gingeras, 'Dertli Sahiller Şiddet, Etnisite ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, 1912-1923', isimli eserinde Çerkes nüfus hareketini, 'Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden Kuzey Kafkasyalılar' (2015, s. 39) ve 'Osmanlı İmparatorluğu'na kaçmak', kavramlarıyla ifade eder, Çerkesleri ise 'göçmen' ve 'mülteci' (2015, s. 40) kavramlarıyla tanımlar.

Dawn Chatty, 'Modern Ortadoğu'da Zorunlu Göç ve Mülksüzleştirme' isimli eserinde, Çerkes nüfus hareketini, 'mülksüzleştirme ve kaçış dalgası', 'Çerkes göçleri', 'işgal edilen

topraklardaki halkların temizlenmesi ve nakledilmesi', 'kitlesele temizlik' (2010, s. 94-95), 'Kafkasya'dan kovularak... Anadolu'ya gitmeye zorlanmak' (2010, s. 95), 'sürgün', 'zorunlu göç' (2010, s. 96), 'anavatanından kovulmak' ve 'sürgüne gönderilmek' (2010, s. 100-101) kavramlarıyla ifade eder, Çerkesleri ise 'mülteci' (2010, s. 95) ve 'zorunlu göçmen' (2010, s. 100-101) kavramlarıyla tanımlar.

Alexandre Najjar, 'Kafkas Sürgünleri' isimli eserinde Çerkes nüfus hareketini, 'sürgün' kavramıyla ifade eder, Çerkesleri ise 'göçmen' (2011, s. 133) kavramıyla tanımlar.

2. İngiltere Gazeteleri Haber Başlıklarında Çerkes Nüfus Hareketine Dair Kullanılan Kavramlar

1864 yılında İngiltere gazetelerinde Çerkes nüfus hareketine dair kullanılan haber başlıkları, İngiliz kamuoyunda hadisenin hangi kavramlar üzerinden ele alındığına dair önemli bulgular sunarlar. Haber başlıklarının birinci grubu, Çerkes nüfus hareketinin nasıl tanımlandığına dairdir. 'The Circassian Exodus/Çerkes Toplu Göçü' (The Guardian, 8 Şubat 1860, s. 4; Liverpool Mercury, 9 Şubat 1860, s. 4; The Hull Packet, 10 Şubat 1860, s. 3; The Times, 12 Mayıs 1864, s. 27; The Morning Post, 14 Temmuz 1864, s. 5) ise bu başlıklardan en sık kullanılanıdır. Kullanılan diğer başlıklar ise şunlardır, 'Expulsion of the Circassians/Çerkeslerin Sınırdışı Edilmesi/Çerkeslerin Kovulması' (Daily News, 5 Temmuz 1864, s. 4; The Morning Post, 6 Temmuz 1864, s. 5; The Times, 8 Temmuz 1864, s. 28), 'The Circassian Exiles/Çerkes Sürgünleri' (Sheffield and Rotherham Independent, 30 Mayıs 1864, s. 4; The Bury and Norwich Post, 31 Mayıs 1864, s. 3; The Guardian, 12 Temmuz 1864, s. 6), 'Circassian Refugees/Çerkes Mülteciler' (The Bradford Observer, 16 Şubat 1860, s. 3; Lloyd's Weekly Newspaper, 27 Aralık 1863, s. 10; Liverpool Mercury, 26 Ocak 1864, s. 7), 'Expelled from their Country/Ülkelerinden Sürülmüşler' (The Times, 15 Temmuz 1864, s. 24), 'The Emigration From Circassia/Çerkesya'dan Göç' (The Standard, 26 Temmuz 1864, s. 3).

Başlıkların ajitasyon içerenleri ise şunlardır, 'The Poor Circassians/Zavallı Çerkesler' (The Observer, 8 Nisan 1860, s. 3), 'Fate of the Circassians/Çerkeslerin Kaderi/Çerkeslerin Akıbeti' (The Examiner, 18 Haziran 1864, s. 1), 'Sufferings of Circassians/Çerkeslerin Acıları' (Lloyd's Weekly Newspaper, 4 Eylül 1864, s. 2), 'Great Sufferings of The Circassians/Çerkeslerin Büyük Acıları' (Liverpool Mercury, 9 Şubat 1860, s. 4), 'The Circassian and Their Sufferings/Çerkesler ve Acıları' (The Guardian, 11 Haziran 1864, s. 5), 'English Sympathy for the Suffering Circassians/Acı Çeken Çerkesler için İngiliz Merhameti' (Liverpool Mercury, 27 Haziran 1864, s. 7), 'The Defeat of the Circassians/Çerkeslerin Mağlubiyeti' (Reynolds's Newspaper, 1 Mayıs 1864, s. 1; The Leeds Intelligencer, 30 Nisan 1864, s. 6). Herhangi bir ajitasyon ya da yargı belirtmeksizin kullanılan başlıklar ise şunlardır, 'The Circassians/Çerkesler' (The Royal Cornwall Gazette, 29 Nisan 1864, s. 3; Sheffield and Rotherham Independent, 27 Haziran 1864, s. 3), 'The Circassians in Constantinople/Çerkesler Konstantinopolis'de' (Daily News, 17 Ocak 1860, s. 5; "The Circassians in Constantinople", Liverpool Mercury, 20 Ocak 1860, s. 7), 'The Circassians in Turkey/Çerkesler Türkiye'de' (The Bradford Observer, 25 Ağustos 1864, s. 7; The Guardian, 23 Ağustos 1864, s. 7).

Kullanılan kavramların seçiminde meseleyi ele alan kişilerin/tafafların, dinî, ideolojik, millî, siyasi vb. eğilimi ya da siyasal-sosyal statüsü, mensubu olduğu ülke, meseleye dair duygusallığı vb. faktörlerin etkili olduğuna dair bir örnek, Times Gazetesi'nin Kasım 1865'te aktardığı, St. Petersburg'da yayımlanan Rus İçişleri Bakanlığı resmî gazetesi Northern Post'ta yer alan, Rus askeri tarihçi ve yazar Tümgeneral Rostislav Andreyeviç Fadeyev'in (1824-1882) görüşlerini yansıtan bir makalenin özetinde görülür. Northern Post'un başlığı 'The Conquest of the Caucasus/Kafkasya'nın Fethi'dir (The Times, 28 Kasım 1865, s. 25).

3. İngiltere Gazete Metinlerinde Çerkes Nüfus Hareketine Dair Kullanılan Kavramlar

İmam Şamil'in Eylül 1859'da General Baryatinski'ye teslim olması sonrası İngiliz gazetelerinde Çerkes Sürgünü'ne dair haberler vermeye başlar (The Times, 3 Eylül 1859, s. 8). Bu haberlerin genelinde Çerkes nüfus hareketi 'emigration/ülkeden göç' (Birmingham Daily Post, 13 Ekim 1859, s. 4; Liverpool Mercury, 13 Ekim 1859, s. 4; The Leeds Intelligencer, 30 Nisan 1864, s. 6; The Bradford Observer, 28 Nisan 1864, s. 3; The Times, 9 Mayıs 1864, s. 28) ya da 'immigration/ülkeye göç' (Daily News, 17 Ocak 1860, s. 5; The Standard, 25 Nisan 1864, s. 5; The Royal Cornwall Gazette, 29 Nisan 1864, s. 3; The Leeds Intelligencer, 30 Nisan 1864, s. 6; The Times, 9 Mayıs 1864, s. 28), kavramlarıyla ifade edilir. Çerkesler ise 'emigrants/ülkeden göç edenler' (The Standard, 21 Ekim 1859, s. 6; The Essex County Standard, 21 Ekim 1859, s. 4; The Morning Chronicle, 21 Ekim 1859, s. 5; The Royal Cornwall Gazette, 21 Ekim 1859, s. 2; The Guardian, 21 Ekim 1859, s. 3) ya da 'immigrants/ülkeye göç edenler' (The Morning Post, 18 Ocak 1864, s. 5; The Bradford Observer, 28 Nisan 1864, s. 3; The Times, 9 Mayıs 1864, s. 28; The Pall Mall Gazette, 5 Haziran 1874, s. 4; The Leeds Mercury, 6 Haziran 1874, s. 10) kavramlarıyla tanımlanırlar. Bu kavramlara ek olarak, daha az sıklıkla, Çerkes nüfus hareketi, 'exile/sürgün' (The Morning Post, 6 Temmuz 1864, s. 5; The Times, 9 Mayıs 1864, s. 28; The Guardian, 23 Ağustos 1864, s. 7; The Leeds Mercury, 23 Ağustos 1864, s. 2; Liverpool Mercury, 23 Ağustos 1864, s. 6), 'exodus/toplu göç' (The Times, 9 Mayıs 1864, s. 28; The Times, 9 Mayıs 1864, s. 29), 'drive them out of the country/ülkeden kovulmak' (The Bradford Observer, 28 Nisan 1864, s. 3) ve 'driven from their country/ülkelerinden kovulmak' (The Times, 22 Aralık 1859, s. 10; The Guardian, 24 Aralık 1859, s. 4; Cheshire Observer, 24 Aralık 1859, s. 7) kavramlarıyla ifade edilir. Çerkesler ise 'fugitive/kaçak-firari-mülteci' (Liverpool Mercury, 24 Şubat 1860, s. 8; The Times, 24 Şubat 1860, s. 19; The Standard, 24 Şubat 1860, s. 5; The Morning Post, 24 Şubat 1860, s. 5) ya da 'refugee/mülteci' (The Standard, 5 Nisan 1860, s. 3; The Morning Chronicle, 5 Nisan 1860, s. 6; The Observer, 8 Nisan 1860, s. 3; Birmingham Daily Post, 24 Aralık 1863, s. 8) kavramlarıyla tanımlanırlar (Göç Terimleri Sözlüğü, 2009, s. 59, 61).²

4. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Konsolosluk Raporları, Hükümet Raporları, Avam Kamarası ve Lortlar Kamarası Oturumlarında Çerkes Nüfus Hareketine Dair Kullanılan Kavramlar

İngiliz kamuoyunda Çerkes nüfus hareketinin hangi kavramlarla yorumlandığı, İngiltere Dışişleri Bakanlığı konsolosluk raporları, hükümet raporları, Avam Kamarası ve Lortlar Kamarası oturumlarına dair dönemin İngiliz gazetelerinde yayımlanan haberler üzerinden de okunabilir. Örneğin, İngiltere Trabzon Konsolosu R.W. Stevens 17 Şubat 1864 tarihli bir raporunda, Çerkes nüfus hareketini 'The emigration from the Caucasus/Kafkasya'dan göç' kavramıyla ifade eder, Çerkesleri ise 'emigrants/ülkeden göç edenler' kavramıyla tanımlar (The Morning Post, 10 Haziran 1864, s. 7; The Leeds Mercury, 10 Haziran 1864, s. 3; The Guardian, 11 Haziran 1864, s. 5). Stevens, 17 Şubat 1864 tarihli başka bir raporunda ise Çerkesleri 'Circassian emigrants/Çerkes göçmenler' kavramıyla tanımlar (Liverpool Mercury, 10 Haziran 1864, s. 6).

İngiltere Sohum Kale (Soukoum-Kalé) Konsolosu Charles Hanmer Dickson, 22 Şubat 1864 tarihli bir raporunda Çerkes nüfus hareketini, 'The emigration from the Caucasus/Kafkasya'dan göç' kavramıyla ifade eder, Çerkesleri ise 'emigrants/ülkeden göç edenler' kavramıyla tanımlar (The Morning Post, 10 Haziran 1864, s. 7; The Leeds Mercury, 10 Haziran 1864, s. 3; The Guardian, 11 Haziran 1864, s. 5). Dickson, 13 Nisan

² Bu çalışmada, nüfus hareketlerine dair kavramların ifade edilmesinde, Uluslararası Göç Örgütü'nün (IOM) 'Göç Terimleri Sözlüğü' referans alınmıştır.

1864'te Dışişleri Bakanı Earl John Russell'a yazdığı başka bir raporda ise Çerkes nüfus hareketini 'emigration to Turkey/Türkiye'ye göç' kavramıyla ifade eder (Liverpool Mercury, 10 Haziran 1864, s. 6).

İstanbul Başkonsolosu Sir Henry Bullwer, Dışişleri Bakanı Earl Russell'a 12 Nisan 1864'te İstanbul'dan gönderdiği bir raporda Çerkes nüfus hareketini 'seek an asylum/sığınma talebi' kavramıyla ifade eder, Çerkesleri ise 'emigrants/ülkeden göç edenler' kavramıyla tanımlar (Liverpool Mercury, 10 Haziran 1864, s. 6). Bullwer, 3 Mayıs 1864'te Russell'a İstanbul'dan gönderdiği başka bir raporda ise Çerkes nüfus hareketini 'Circassian immigration/Çerkes göçü' (The Morning Post, 10 Haziran 1864, s. 7; The Leeds Mercury, 10 Haziran 1864, s. 3; The Guardian, 11 Haziran 1864, s. 5) kavramıyla ifade eder, Çerkesleri ise 'refugee/mülteci' (Liverpool Mercury, 10 Haziran 1864, s. 6) ve 'immigrants/ülkeye göç edenler' kavramlarıyla tanımlar (The Morning Post, 10 Haziran 1864, s. 7; The Leeds Mercury, 10 Haziran 1864, s. 3; The Guardian, 11 Haziran 1864, s. 5).

İngiltere St. Petersburg Büyükelçisi Lord Francis Napier, Dışişleri Bakanı Earl Russell'a 23 Mayıs 1864'te gönderdiği bir raporda, Çerkes nüfus hareketini 'emigration to Turkey/Türkiye'ye göç' kavramıyla ifade eder, Çerkesleri ise 'emigrants/ülkeden göç edenler' kavramıyla tanımlar (The Morning Post, 10 Haziran 1864, s. 7; The Leeds Mercury, 10 Haziran 1864, s. 3; The Guardian, 11 Haziran 1864, s. 5).

Haziran 1864'te İngiltere Savaş Bakanlığı Çerkes nüfus hareketine dair yayımladığı bir raporda Çerkesleri 'emigrants/ülkeden göç edenler' kavramıyla tanımlar (The Morning Post, 10 Haziran 1864, s. 7; The Leeds Mercury, 10 Haziran 1864, s. 3; The Guardian, 11 Haziran 1864, s. 5).

27 Haziran 1864'te İngiliz gazetelerinde yer alan bir haberde aktarılan, İngiliz hükümetinin 5.000 pound değerinde bisküviyi Çerkeslere gönderdiğine dair bir hükümet raporunda Çerkesler 'immigrants/ülkeye göç edenler' kavramıyla tanımlanırlar (The Morning Post, 27 Haziran 1864, s. 4; Liverpool Mercury, 27 Haziran 1864, s. 7; Sheffield and Rotherham Independent, 27 Haziran 1864, s. 3).

18 Haziran 1864'te The Leeds Intelligencer Gazetesi'nde yer alan, Avam Kamarası'na 'Çerkes Sürgünü' ile ilgili verilen rapora dair bir haberde, Çerkes nüfus hareketi, 'take refuge in Turkey/Türkiye'ye sığınmak' ve 'emigration/ülkeden göç' kavramlarıyla ifade edilir. Çerkesler ise 'fugitive/kaçak-firari-mülteci, 'immigrants/ülkeye göç edenler' ve 'emigrants/ülkeden göç edenler' (The Leeds Intelligencer, 18 Haziran 1864, s. 7) kavramlarıyla tanımlanırlar.

Temmuz 1864'te Lortlar Kamarası tartışmalarında Çerkes Sürgünü üzerine bir konuşmada Mr. Henry Danby Seymour, Çerkes nüfus hareketini 'the immigration of Circassians into Turkey/Çerkeslerin Türkiye'ye göçü' kavramıyla ifade eder (The Morning Post, 26 Temmuz 1864, s. 6; The Times, 26 Temmuz 1864, s. 24; The Standard, 26 Temmuz 1864, s. 3).

5. İngiltere'de Çerkeslere Yönelik Oluşturulan Yardım Organizasyonlarında Çerkes Nüfus Hareketine Dair Kullanılan Kavramlar

Sürgün sürecinde, İngiltere'de Çerkeslere hayırhah nazarla bakan 'Çerkesya dostları' tarafından yardım organizasyonları düzenlenmişti. Bu organizasyonların/Çerkesya dostlarının Çerkes nüfus hareketi ve Çerkeslere dair kullandıkları kavramlar Çerkesler lehine bir ajitasyon/söylem geliştirmekteydi. 1860 gibi erken bir dönemde dahi düzenlenen yardım organizasyonları gazetelerde haber verilmekteydi (The Bradford Observer, 16 Şubat 1860, s. 3). Yardım organizasyonlarından biri de 1862 yılında Londra'da Mr. Edmond Beales tarafından kurulan, 1862 ve 1863 yıllarında İngiltere'de Çerkesler lehine önemli bir kamuoyu oluşturan 'The Circassian Fund/Çerkes Fonu' idi

(The Morning Post, 6 Temmuz 1864, s. 5; The Standard, 6 Temmuz 1864, s. 4). Fakat Çerkesler lehine İngiliz kamuoyunda asıl büyük etkiyi oluşturan organizasyon, Viscount Stratford De Redcliffe başkanlığında 1864'te Londra'da kurulan, "The Circassian Aid Committee/Çerkes Yardım Komitesi" oldu (The Morning Post, 14 Haziran 1864, s. 4). Kuruluşuna dair bildiride komitenin amacının "the Circassian exiles/Çerkes sürgünleri"ne yardım etmek olduğu açıklanmıştı. Komite, hadiseyi "sürgün" kavramıyla açıklıyordu;

"ÇERKES SÜRGÜNLER.-- Sürgündeki Çerkeslere yardım için aidat toplamak amacıyla aşağıdaki komitenin kurulduğunu duyurmamız rica olunur. / THE CIRCASSIAN EXILES.-- We are requested to announce that the following committee has been formed for the purpose of collecting subscriptions in aid of the Circassian exiles" (The Morning Post, 30 Mayıs 1864, s. 5; Sheffield and Rotherham Independent, 30 Mayıs 1864, s. 4; The Bury and Norwich Post, 31 Mayıs 1864, s. 3).

Başta Lord Stratford De Redcliffe olmak üzere Çerkesya dostu kimselerden oluşan komitede, Lord Strangford, Mr. Denby Seymour, Laurence Oliphant, Mr. Stanley gibi etkili isimler vardı. Komite genel kurulunda kabul edilen açıklamada, Çerkes nüfus hareketi, "deportation/sınır dışı etme" ve "migrating to Turkey/Türkiye'ye göç" kavramlarıyla ifade edilirken, Çerkesler ise "refugees/mülteciler" (The Guardian, 4 Haziran 1864, s. 5; Birmingham Daily Post, 6 Haziran 1864, s. 8; The Newcastle Weekly Courant, 10 Haziran 1864, s. 2) kavramıyla tanımlanıyordu.

"The Circassian Aid Committee/Çerkes Yardım Komitesi" üyelerinin Çerkeslerin lehine kamuoyu oluşturma amacıyla kullandıkları yöntemlerden biri de, gazete editörlerine mektuplar yazmaktı. Örneğin, Laurence Oliphant,³ 11 Mayıs 1864'te Times Gazetesi'ne yazdığı bir mektupta, Çerkes nüfus hareketini "the Circassian exodus/Çerkes toplu göçü" kavramıyla açıklıyordu (The Times, 12 Mayıs 1864, s. 27). Daily News Gazetesi editörüne hitaben 17 Mayıs 1864'te gönderilen 'J.A.S.' imzalı bir mektupta, Çerkes nüfus hareketi, "the exodus/toplu göç" ve "seek an asylum/sığınma talebi" kavramlarıyla ifade edilmişti. Çerkesler ise "the exiles of Circassia/Çerkesya sürgünleri" kavramıyla tanımlanmışlardı (Daily News, 19 Mayıs 1864, s. 5). Morning Post Gazetesi editörüne "Townshend" imzasıyla Temmuz 1864'te gönderilen bir mektupta, Çerkesler "exiles/sürgünler" kavramıyla tanımlanmışlardı (The Morning Post, 6 Temmuz 1864, s. 5; The Standard, 6 Temmuz 1864, s. 4). Manchester Guardian Gazetesi'ne Temmuz 1864'te 'J.F.' imzasıyla gönderilen bir mektupta ise Çerkes nüfus hareketi "driven into exile/sürgüne gönderilmek" kavramıyla ifade edilmişti (The Guardian, 12 Temmuz 1864, s. 6).

İngiltere'de, Çerkesler lehine kamuoyu oluşturulmasında etkili olan bir diğer grup da Çerkes Sürgünü'nün gerçekleştiği bölgelerde gönüllü faaliyetler yürüten "Çerkesya dostu" İngiliz vatandaşlarıydı. Bu kimseler, kriz noktalarında, "The Circassian Aid Committee/Çerkes Yardım Komitesi" tarafından temin edilen yardımların ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması inisiyatiflerini kullanmakla yetkili olan, Rev. B. Philpot, Messrs. Ransome ve Dr. Millingen gibi İngiliz kamuoyunda tanınan isimlerdi. Örneğin, İngiliz Papaz (Lydney bölge Papazı) Rev. B. Philpot, Tuna Eyaletine (Denube) yakın bir yer olan Czernavo'da ve Köstence'de bizzat şahit olduğu, Çerkeslerin maruz kaldıkları ıstırapları "The Circassian Aid Committee/Çerkes Yardım Komitesi" yetkililerine hazırladığı birçok raporda bildirmişti. Bu raporlardan birinde Philpot, Çerkesleri, "poor emigrants/zavallı göçmenler", "the exiles from Circassia/Çerkesya'dan sürgünler" ve "the Circassian

³ İngiliz yazar, gezgin ve mistik Laurence Oliphant, Filistin'de bir Yahudi devleti kurma arayışında olan tartışmalı bir şahsiyetti. Yahudi ve Hıristiyan yetkililer arasında geniş bir desteğe sahipti. Ancak şahsi ticari çıkarları ya da İngiltere'nin Yakın Doğu'daki konumunu güçlendirme arzusunda olduğu da düşünülüyordu (Britannica, 2022).

exiles/Çerkes sürgünler' kavramlarıyla tanımlıyordu (Daily News, 18 Haziran 1864, s. 5; The Leeds Intelligencer, 18 Haziran 1864, s. 8; The Leeds Mercury, 18 Haziran 1864, s. 9). Messrs. Ransome, 14 Temmuz 1864'te 'The Circassian Aid Committee/Çerkes Yardım Komitesi'ne gönderdiği bir mektupta Çerkesleri, 'the exiles/sürgünler' ve 'the Circassian exiles/Çerkes sürgünler' kavramlarıyla tanımlıyordu (The Morning Post, 14 Temmuz 1864, s. 5). Dr. Millingen ise 30 Mayıs 1864'te İstanbul'dan gönderdiği bir mektupta Çerkesleri, 'the Circassian exiles/Çerkes sürgünler', 'Circassian emigrants/Çerkes göçmenler' ve 'the immigrants/ülkeye göç edenler' kavramlarıyla tanımlıyordu (The Times, 13 Haziran 1864, s. 26; The Morning Post, 13 Haziran 1864, s. 6).

6. İngiltere Gazetelerinde Haberleştirilen Rusya Gazetelerinde Çerkes Nüfus Hareketine Dair Kullanılan Kavramlar

Çerkes nüfus hareketine ve Çerkeslere dair kullanılan kavramların görülebileceği bir diğer mecra, İngiliz gazetelerinde haberleştirilen, Rus gazete haberleriydi. Çerkes nüfus hareketi sürecinde İngiliz gazetelerinde Rus kamuoyunun düşüncelerini de değerlendirmek adına, Rus gazetelerinden bazı makaleler/haberler ya aynen servis ediliyor ya da alıntılar yayımlanıyordu. Örneğin, The Standard Gazetesinin 28 Mayıs 1864'te St. Petersburg'dan aktardığı bir haberde, İnvallide Russe, Çerkes nüfus hareketini, bir 'sürgün' değil, 'göç' hareketi olarak yorumluyordu ve hadiseyi 'emigration of the mountaineers from the Caucasus/dağlıklar'ın Kafkasya'dan göçü' olarak açıklıyordu (The Standard, 7 Haziran 1864, s. 5).

Times Gazetesinin 28 Kasım 1865'te aktardığı bir haberde, Rus İçişleri Bakanlığı resmî gazetesi Northern Post'ta bir makalesi yayımlanan Tümgeneral Fadeyev'e göre Çerkeslerin Osmanlı Devleti'ne gidişleri bir 'sürgün değil', 'göç hareketi' idi, 'dağlıklar/Çerkesler' gizlice, Rusya'nın isteği olmadan, 'göç' etmişlerdi (The Times, 28 Kasım 1865, s. 25).

The Pall Mall Gazette'nin 26 Mart 1874'te aktardığı bir haberde ise St. Petersburg'da yayımlanan ve liberal kapitalist reformları destekleyen Golos Gazetesini, Çerkes nüfus hareketini, 'the emigration movement/ülkeden göç hareketi', 'emigrate into Turkey/Türkiye'ye göç', 'departure/ayrılış-yola çıkma', 'leave the country/ülkeden ayrılmak/ülkeyi terk etmek', 'emigrate/ülkeden göç' ve 'exodus/toplu göç' kavramlarıyla açıklıyordu (The Pall Mall Gazette, 26 Mart 1874, s. 4).

7. İngiltere Gazetelerinde Çerkes Nüfus Hareketine Dair Söylem

Çerkes nüfus hareketinin yaşandığı dönemde İngiliz gazetelerinde/kamuoyunda kullanılan kavramlar Çerkesler lehine fakat Rusya aleyhine bir söylem geliştirmekteydi. Bu dönemde İngiliz gazetelerinde/kamuoyunda Çerkeslerin 'göç etmeye zorlandıkları' ve 'sürgün edildikleri' olmak üzere iki kanaat hâkimdi. Örneğin, 28 Nisan 1864'te Bradford Observer Gazetesinin bir haberinde Çerkeslerin Osmanlı Devleti'ne 'göç etmeye zorlandıkları' ve 'ülkeden kovuldukları' iddia ediliyor;

"Bu güçlü dağlıkların bütün kabileleri, Türk topraklarına göç etmek için verilen izinden yararlanmak zorunda kalmışlardır; çünkü Rusya'nın Kafkasya'daki politikası, bu halkları uzlaştırmak değil, onları yok etmek ve ülkeden kovmak olmuştur. / Whole tribes of these sturdy mountaineers have been compelled to avail themselves of the permission granted to emigrate to the Turkish territory; for the policy of Russia in the Caucasus has not been conciliate these races but rather to exterminate and drive them out of the country" (The Bradford Observer, 28 Nisan 1864, s. 3).

16 Temmuz'da Tocat'tan -muhtemelen Tokat- gönderilen ve 1 Eylül 1864'te birçok İngiliz gazetesinde yayımlanan mektupta ise Rusya'nın Çerkesleri vatanlarından 'sürgün'

ettiği iddia ediliyor ve Rusya aleyhine 'Hristiyan ahlaki' bağlamında eleştirel bir söylem geliştiriliyordu;

"Rus otoriteleri gemileri zorla doldurup bu insanları denizin öbür tarafına gönderiyor. İnsanlık dışı şekilde gemilere doldurulan bu insanlar gemi yolculuğuna uygun olmayan şekilde gönderiliyorlar. Bu bilgileri bana Samsun'daki İtalyan Konsolosu Mr. Caraveli verdi... / Eğer Rus hükümeti bu işi daha Hristiyan bir şekilde sürdürmeye ikna edilemezse, Türk kıyılarına her geliş için iyi doktorlar, ilaçlar, erzak ve giysilerle beklenmeli ve fiziksel enerjilerini geri yükleyerek, çiftçiler olarak iskân edilmeden ve topraktan ihtiyaçlarını karşılamadan önce, onları bekleyen tehlikeler için hazırlamalıyız. / The Russian authorities forcibly charter every vessel they can lay hold of and send it across the sea to the nearest ports on the Turkish coast, crowded to its utmost capacity with human beings, with wholly inadequate provisions for the voyage. I have it from the Italian Consul at Samsun, Mr. Caraveli, who saw hundreds and thousands of those athletic forms landed there so emaciated and feeble that they could not walk a step, and they all told him the same story... / If the Russian government cannot be unduced to carry on this business in a more Christian way we ought to await every arrival on the Turkish shore with good doctors, medicine, provisions, and clothing, and, by restoring their physical energies, prapare them for the battles yet in store for them before they can settle down as farmers and obtaion from the soil the supply of their wants" (The Bradford Observer, 1 Eylül 1864, s. 8; The Leeds Mercury, 1 Eylül 1864, s. 4; The Examiner, 3 Eylül 1864, s. 10).

Zira İngiliz gazetelerinde/kamuoyuna göre bu denli büyük bir nüfus hareketi Rusya'nın provokasyonu olmadan gerçekleşmezdi;

"Böylesine akıl almaz bir genel hareketin, Rusların büyük bir provokasyonu olmadan, kendiliğinden gerçekleşmiş olabileceğine inanmak zor. / It hard to believe that such a general movement, so spontaneous and so uncancellable, can have taken place without the spur of great provocation from the Russians" (The Times, 9 Mayıs 1864, s. 28; The Times, 9 Mayıs 1864, s. 29).

Çerkesler 'Moskovalı barbarlığı/Muscovite barbarity' ile vatanlarından sürgün ediliyordu (The Morning Post, 30 Mayıs 1864, s. 4) ve Rusya Çerkeslere eski Pers ve Babil krallarını andırırçasına 'barbarlık' ile saldırıyordu;

"Aslında, Ruslar sıkıntılı bir nüfusu sınır dışı etmek gibi en sevdikleri politikayı izlediler---bizi eski Pers veya Babil Krallarının günlerine götüren bir barbarlığın parçası, Çerkesya'da ve Polonya'da tanık olduğumuz türden bir yöntem, favori operasyondur. / In fact, the Russians have pursued their favoritie policy of deporting a troublesome population---a piece of barbarism which carries us back to the days of the old Persian or Babylonish Kings, with whom the same sort of proceeding as we have witnessed in Circassia and in Poland was favourite operation" (The Leeds Intelligencer, 18 Haziran 1864, s. 7).⁴

Çerkesya'yı bağımsız bir ülke olarak tanımlayan İngiliz gazetelerinin/kamuoyunun Rusya'nın Çerkesya'daki hukuki statüsüne dair görüşü ise 'işgal' idi. Rusya'nın Çerkesya'yı işgalinin, Çerkeslere uyguladığı şiddetin ve sürgünün İngiliz kamuoyunda oluşturduğu Rus karşıtı söyleme dair diğer bazı örnekler şunlardı;

⁴ 18 Haziran 1864'te The Leeds Intelligencer Gazetesi'nde haberleştirilen, Avam Kamarası'na Çerkes Sürgünü ile ilgili verilen bir raporda Rusya'nın Çerkeslere karşı eski Pers ve Babylon krallarını andırırçasına 'barbarlık' ile saldırdığı anlatılıyordu (The Leeds Intelligencer, 18 Haziran 1864, s. 7).

"Muscovite conquerors / Mosko fatihler" (The Times, 9 Mayıs 1864, s. 28; The Times, 9 Mayıs 1864, s. 29),

'Muscovite barbarity / Moskof barbarlığı' (The Morning Post, 30 Mayıs 1864, s. 4).

"Bağımsız Çerkes ulusunun tamamı ülkelerinden sürüldü, Karadeniz'in Türk kıyılarında, kalabalık ve hastalıklı yığınların arasına sığınıyorlar / The whole independent Circassian nation have been driven from their country, and are taking refuge in crowded and disease stricken multitudes on the Turkish shores of the Black Sea" (The Times, 9 Mayıs 1864, s. 28; The Times, 9 Mayıs 1864, s. 29).

"Her taraftan kuşatılan ve sürülen Çerkesler, boyun eğmek zorunda kaldılar ve en iyi korunan yerlerini düşmanlarına terk ettiler / The Circassians surrounded and driven on all sides, were forced to give way, and abandon their strongholds to their agressors" (The Standard, 25 Nisan 1864, s. 5; The Royal Cornwall Gazette, 29 Nisan 1864, s. 3; The Leeds Intelligencer, 30 Nisan 1864, s. 6).

"Her türlü zulme maruz kalan... / Subjected to every kind of cruelty..." (The Bradford Observer, 28 Nisan 1864, s. 3).

"Modern ya da antik tarihte benzeri olmayan, Rusya'nın işlediği bu suçun büyüklüğünden giderek daha fazla etkilenmemek mümkün değil / One cannot help being impressed more and more with the magnitude of the crime committed by Russia a crime which finds no parallel in modern or ancient history" (The Times, 22 Ağustos 1864, s. 25; The Guardian, 23 Ağustos 1864, s. 7; The Leeds Mercury, 23 Ağustos 1864, s. 2).

İngiliz gazetelerinde/kamuoyunda, Çerkesler ise 'The Circassian struggle/Çerkes mücadelesi' (The Standard, 25 Nisan 1864, s. 5; The Royal Cornwall Gazette, 29 Nisan 1864, s. 3; Reynolds's Newspaper, 1 Mayıs 1864, s. 1), 'most gallant struggle/en cesur mücadele', 'the desperate struggle for independence/bağımsızlık için umutsuz mücadele' (The Bradford Observer, 28 Nisan 1864, s. 3), vb. kavramlarla Ruslara karşı özgürlük için mücadele eden bir millet olarak tarif ediliyorlardı. Nisan 1864'te Çerkeslerin Ruslara karşı son direnişlerinin yaşandığı günlerde, İngiltere'deki birçok gazetede yayımlanan bir haberde Çerkeslere dair şu sözler telaffuz ediliyordu;

"İsimlerini ölümsüzleştiren ve topraklarının her karışını kanlarının bedeliyle satan şövalye Çerkesler/cesur Çerkesler, açlık, hastalık ve savaşın birleşik ve kalıcı korkularının altında artık boyun eğdiler. / The chivalrous Circassians, who have immortalised their name, and sold with the price of their blood every inch of their native soil, have succumbed at lenght, beneath the combined and persistent horrors of starvation, disease and war"... (The Standard, 25 Nisan 1864, s. 5; The Royal Cornwall Gazette, 29 Nisan 1864, s. 3; The Leeds Intelligencer, 30 Nisan 1864, s. 6).

8. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Konsolosluk Yazışmalarında Çerkes Nüfus Hareketine Dair Söylem

Çerkes nüfus hareketine dair İngiliz kamuoyunda geliştirilen söylemi etkileyen mecralardan bir diğeri İngiltere gazeteleri üzerinden okunan, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Konsolosluk yazışmalarıydı. Örneğin İngiltere'nin Trabzon Konsolosu R.W. Stevens'in 17 Şubat 1864 tarihli raporunda, Rus hükümetinin tüm tekliflerini reddeden ve ardından yenilen Oubykhs/Ubih kabilesinin 1864'ün Mart ayınının 19'undan sonra Osmanlı Devleti'ne 'göç' etmeye başladıkları bildiriliyordu;

"19 Mart'ta, Rus Hükümeti tarafından sunulan tüm uzlaşmayı reddeden Ubih kabilesinin yenilgisiyle bu göçe son bir teşvik verildi. / On the 19th

March a final impulse was given to this emigration by the defeat of the tribe of the Oubykhs, who, it appears, had rejected all the compromise offered by the Russian Government" (The Morning Post, 10 Haziran 1864, s. 7; The Leeds Mercury, 10 Haziran 1864, s. 3; The Guardian, 11 Haziran 1864, s. 5).

12 Nisan 1864'te Sir Henry Bullwer'den, Earl Russell'a İstanbul'dan gönderilen raporda ise Rus birliklerinin Çerkeslere kötü muamele ettiği ve tüm Çerkeslerin 'sürgün' edildikleri bildiriliyordu;

"Rusların Çerkesya'da devam eden ilerlemeleri ve yerlilerin Rus birlikleri tarafından maruz bırakıldığı kötü muamele, ülkeden neredeyse tamamen göçe yol açmıştır. / A despatch from Sir Henry Bulwer to Earl Russell, dated Constantinople, April 12, 1864, states that the continued advances of the Russians in Circassia, and the ill-treatment experienced by the natives from the Russian troops, have led to an almost complete emigration from the country" (Liverpool Mercury, 10 Haziran 1864, s. 6).

13 Nisan 1864'te İngiltere Sohum Kale Konsolosu Dikson'dan, Earl Russell'a gönderilen raporda, Kuban steplerine gitmeyi ve Rus ordusuna katılmayı kabul etmeyen 'dağlılar/Çerkesler' için Türkiye'ye 'göç'ün tek alternatif olduğu bildiriliyordu;

"Ubikh ve Fighett kabilelerinin Trabzon'a doğru hızla yola çıktıklarını belirtiyor. Aslında, toprakları ateş ve kılıçla harap edildikten sonra, kendilerini Kouban Bozkırlarına transfer etmeyi ve periyodik olarak kimselere katkıda bulunmayı reddeden bu Dağlıların Türkiye'ye göç etmesine izin verilmesi tek seçenek. / In another letter from Consul Dickson to Earl Russell, written on April 13, he states that the Ubikh and Fighett tribes are fast embarking for Trebizond. In fact, after their land has been laid waste by fire and sword, a migration to Turkey is only alternative allowed to those mountaineers who refuse to transfer themselves to the Kouban Steppes and contribute periodically to the militia" (Liverpool Mercury, 10 Haziran 1864, s. 6).

Haziran 1864'te, İngiltere'nin St. Petersburg Başkonsolosu Lord Napier, Earl Russell'a Çerkes nüfus hareketine dair verdiği bir raporda, Çar'ın Çerkeslere Rus hâkimiyetini kabul etmeleri, ya da teslim olup Osmanlı Devleti'ne 'göç' etmeleri seçeneğini sunduğunu, Çerkeslerin ise savaşmayı tercih edip, neticesinde 'göç' ettiklerini bildiriyordu;

" İmparator geçen yıl Kafkasya'dayken kabile sınırını ziyaret etti ve onlardan bir heyet aldı. Onlar Kendi topraklarında bırakılmayı talep ettiler ve Ruslarla barış ve iyi komşuluk içinde yaşayacaklarına söz verdiler. Bana söylendiği gibi, imparator, onların kök salmış prolatasyon alışkanlıklarını ve onları herhangi bir taahhüte sokmanın zorluğunu göz önünde bulundurarak isteklerini reddetti ve onlara savaş, Kuban'a göç veya Türkiye'ye göç arasında seçim yapma hakkı verdi. Savaş alternatifini kabul ettiler ve silahların kaderi onlara karşı çıktı, şimdi kendilerini Rus Hükümeti'nden ziyade bir Müslüman Gücün cömertliğine attılar. / "When the Emperor was in the Caucasus last year he visited the frontier of tribe, and received a deputation from them. They demended to be left in the possession of their territory, and promised to live on terms of peace and good neighbourhood with the Russians. The Emperor, as I am told, considering their inveterate prolatory habits, and the difficulty of holding them to any engagement, declined their request, and gave them the choice of war, emigration to the Kouban, or emigration to Turkey. They accepted the alternative of war, and the fortune of arms having gone against them, they now threw themselves on the generosity of a Mahomedan Power rather than that of the Russian Government" (The Morning Post, 10

İngiliz Gazetelerinde Çerkes Sürgünü Sürecine Dair Söylem: Göç, Sürgün...

Haziran 1864, s. 7; The Leeds Mercury, 10 Haziran 1864, s. 3; The Guardian, 11 Haziran 1864, s. 5).

İngiliz kamuoyunda nüfus hareketinin Rusya'nın zorlamasıyla gerçekleştiğine dair kanaatin oluşmasındaki bir diğer faktör Çerkeslerin Rus Ordusu tarafından katledildiklerine dair İngiliz gazetelerinde, resmî kaynaklardan aktarılarak verilen heberlerdi. Örneğin, İngiltere Soukoum Kale Konsolosu Dikson'dan, Earl Russell'a 22 Şubat 1864'te gönderilen bir raporda Çerkeslerin katledildikleri bildiriliyordu;

"22 Şubat 1864'te Karadeniz'deki Soukoum-Kale'deki Rus limanından Earl Russell'a Konsolos Dickson'dan gönderilen bir mektupta, Rus Hükümeti tarafından Çerkes kıyılarındaki savaşı yenilenen bir enerjiyle sürdürmek için adımlar atılmakta olduğu yazıyor. Yaklaşık 9.000 kişilik bir sefer kuvveti, Çerkesya topraklarına girmek üzere ve ülkenin fethedilmesi/işgal edilmesi kuvvetle muhtemel. Hâlihazırda yapılan katliam o kadar büyük ki yerel bir deyişle: 'Şu an bir kadın bile Soudjouk-Kale'den Anapa'ya (Çerkes toprakları üzerinden) tek bir insanla karşılaşmadan, korkusuzca seyahat edebilir'. / A letter from Consul Dickson to Earl Russell, dated from the Russian port of Soukoum-Kale, on the Black Sea, February 22, 1864, states that steps were being taken there by the Russian Government for prosecuting the war on the Circassians coast with renewed energy. An expeditionary force of some 9000 men was about to enter the Cirsian territory, and there was every prospect that the country would be conquered. The slaughter had already been so great that there was a local saying that "even a woman might now-a-days travel from Soudjouk-Kale to Anapa (through the Circassian territory) without fear of meeting a single human being" (Liverpool Mercury, 10 Haziran 1864, s. 6).

Dikson'dan, Russell'e 17 Mart 1864'te gönderilen diğer bir raporda da katledilen Çerkeslere dair detaylar yer alıyordu;

"Ruslar, Soobashi Nehri üzerindeki 100 kadar Abadzekh'in yaşadığı Toobah Köyü'nü ele geçirdiler. Rus birlikleri tamamını katletti. Katledilenlerden 2 kadın hamileliğinin son aylarındaydı ve 5'i de çocuktu. / A Russian detachment having captured the village of Toobah, on the Soobashi river, inhabited by about 100 Abadzekh, and after these had surrendered themselves prisoners they were all massacred by the Russian troops. Among the victims were two women in an advanced stage of pregnancy, and five children" (Liverpool Mercury, 10 Haziran 1864, s. 6).

9. Avam Kamarası ve Lortlar Kamarası Tartışmalarında Çerkes Nüfus Hareketine Dair Söylem

Çerkes nüfus hareketine dair İngiliz kamuoyunda geliştirilen söylemi etkileyen mecralardan bir diğeri de, İngiltere gazeteleri üzerinden okunabilen, Avam Kamarası ve Lortlar Kamarası tartışmalarıdır. Örneğin 18 Haziran 1864'te The Leeds Intelligencer Gazetesi'nde yer alan, Avam Kamarası'na Çerkes Sürgünü ile ilgili verilen bir raporda, - Dikson'dan Russell'a 13 Nisan 1864'te gönderilen raporda olduğu gibi- Çar'ın Çerkeslere ya Kuban Vadisine 'göç/emigration' etmeyi kabul etmelerini ya da Osmanlı Devleti'ne 'göç/emigration' etmek zorunda kalacaklarını bildirdiği yer alıyordu;

"Ancak, Rus adaletini yerine getirmek için bu zavallı insanlara bir alternatif sundular. İmparator geçen yıl Kafkasya'daydı ve Kuban vadisine -Kafkasya'nın kuzey tarafında batıya doğru akan başlıca nehir- veya Türkiye'ye göç etmelerini teklif etti. / However, to do the Russian Justice, they offered these poor people an alternative. The Emperor was at the Caucasus last year, and proffered the choice of emigration to the valley of Kouban, the principal river flowing west-ward on the northern side of the

Caucasus, or emigration to Turkey" (The Leeds Intelligencer, 18 Haziran 1864, s. 7).

Temmuz 1864'te Lortlar Kamarası tartışmalarında erkes Sürgünü zerine bir konuşmada, Mr. Henry Danby Seymour, Rusya'nın genel politikası gereği Çerkesleri 'sürgün' ettiğini, Rusya'nın Polonya'da da aynı uygulamaları yaptığını, işgal ettiği yerlerde isyan eden nüfusu 'sürgün' ederek Rus nüfusu iskân ettiğini iddia ediyordu. Mr. Layard ise Çerkesleri 'sürgün' eden Rusya'nın, 2-3 gemi ile bu insanların Osmanlı Devleti'ne taşınmasından başka hiçbir iç yapmadığını savunuyordu (The Morning Post, 26 Haziran 1864, s. 6; The Times, 26 Temmuz 1864, s. 24; The Standard, 26 Temmuz 1864, s. 3).

10. erkeslere Yönelik Oluşturulan Yardım Organizasyonlarında Çerkes Nüfus Hareketine Dair Söylem

Çerkes nüfus hareketine dair İngiliz kamuoyunda geliştirilen Çerkesler lehine söylemin en belirgin olduğu mecralardan biri de erkesya dostlarının 1864 yılında kurduğu 'The Circassian Aid Committee/Çerkes Yardım Komitesi' idi. Örneğin, The Morning Post Gazetesi'nde, 14 Temmuz 1864'te verilen bir haberde, *Messrs. Ransome*, 'The Circassian Aid Committee/Çerkes Yardım Komitesi'ne gönderdiği bir mektupta, *Rusya'nın insanlığa karşı bir suç işlediğini yazıyordu*;

"Ben güveniyorum ki her bir İngiliz, Lord Shaftesbury'nin Rusya'nın insanlığa karşı işlediği bu suğu şiddetli protestosuna destek verecektir. / I trust that every Englishman will join in Lord Shastesbury's powerful protest against the terrible wrong which Russia is inflicting on humanity" (The Morning Post, 14 Temmuz 1864, s. 5).

Laurence Oliphant ise Times Gazetesi'ne 11 Mayıs 1864'te yazdığı mektupta Çerkesleri, 'dünyada, ölümü köleliğe tercih edecek çok az ulustan biri' olarak tarif ediyordu;

"Dünyada çok fazla ulus yoktur, ölümü köleliğe tercih edecek. / There are not so many nations in the World who prefer death to slavery" (The Times, 12 Mayıs 1864, s. 27).

Temmuz 1864'te Morning Post Gazetesi editörüne 'Townshend' imzasıyla gönderilen mektupta, Çerkesler, Rusya'nın nefret dolu egemenliğine karşı Kafkasya'nın kahraman kabileleri olarak tarif ediliyorlardı;

"Rusya'nın nefret dolu egemenliğine karşı Kafkasya'nın kahraman kabileleri. / Heroic tribes of the Caucasus against the hateful domination of Russia" (The Morning Post, 6 Temmuz 1864, s. 5; The Standard, 6 Temmuz 1864, s. 4).

Temmuz 1864'te Manchester Guardian Gazetesine 'J.F.' imzasıyla gönderilen mektupta ise Rus idaresinin iyi bilinen terör dzenisiyle yüzbinlerce erkesin vatanlarından sürüldükleri iddia ediliyordu;

"Rus yönetiminin iyi bilinen terörü yüz binlerce insanı doğdukları dağlardan ve vadilerinden sürüyor. / Well known terror of Russian rule is driving by hundreds of thousands of from their native hills and vales" (The Guardian, 12 Temmuz 1864, s. 6).

11. İngiltere Gazetelerinde Haberleştirilen Rusya Gazetelerinde Çerkes Nüfus Hareketine Dair Karşıt Söylem

Sürgünün gerçekleştiği yıllarda Rus kamuoyunda, Kafkasya'nın yeni statüsüne ve erkes nüfus hareketine dair İngiltere kamuoyunun zıddı kavramlar kullanılarak, karşıt bir söylem geliştirilmişti. Örneğin Kafkasya 'işgal' değil, 'ilhak' edilmişti (The Times, 8

Ağustos 1864, s. 10; Birmingham Daily Post, 13 Ağustos 1864, s. 3; Sheffield and Rotherham Independent, 16 Ağustos 1864, s. 7), ya da Çar, Çerkeslere Kuban'ın verimli arazilerinde tarıma dayalı bir hayat tarzı sürmeleri için gerekli yardımı yapmaya hazır, fakat semi savage/yarı vahşi mountaineers/dağlılar (The Standard, 7 Haziran 1864, s. 5; The Standard, 10 Ekim 1864, s. 5; The Standard, 10 Nisan 1865, s. 5; Liverpool Mercury, 12 Nisan 1865, s. 7) kendi rızalarıyla Osmanlı Devleti'ne gitmeyi tercih etmişlerdi (The Times, 28 Kasım 1865, s. 25).

İngiltere'de Çerkesler lehine oluşan kamuoyunun, Rus kamuoyunda geliştirdiği karşıt söylem, dönemin İngiliz gazetelerinde aktarılan, Rus gazetelerinden okunabilmekteydi. Örneğin, İvalide Russe'ye göre, İngiliz gazeteleri Çerkes 'göçleri' hakkında büyük bir gürültü kopartıyorlardı ve bu haberler genel olarak kötü niyetle servis ediliyordu. Times'ın hatalarını düzeltmek isteyen İvalide Russe'nin argümanları ise başkaydı;

"Söz konusu göç, birkaç yıl önce, 1860 dolaylarında başladı, bu süre zarfında, dağ kabileleri arasında, Türk topraklarında kendilerini bekleyen nimetlere dair bilgiler yayan, dinî fanatizmlerini ve Rusya'ya karşı nefretlerini ustaca kışkırtan, nereden geldiklerini kimsenin bilmediği ajanlar ortaya çıktı. / The emigration in question began several years ago-about 1860, at which time emissaries appeared, and whence they sprang no one knows, who spread reports among the mountain tribes of the blessings which awaited them in the Turkish territory, adroitly working on their religious fanaticism, and exciting their hatred against Russia" (The Standard, 7 Haziran 1864, s. 5).⁵

19 Eylül 1864'te Daily News Gazetesi, Moskow Gazette'nin 3 Eylül 1864'te yayımladığı bir makaleyi aktarmıştı. Hadiseyi 'the conquest of the Caucasus/Kafkasya'nın fethi' olarak yorumlayan Moskow Gazette'ye göre Kafkasya'nın fethi 19. yüzyılda Rus tarihinin en büyük dış meselesiydi;

"Kafkasya'nın fethinin on dokuzuncu yüzyılda Rus tarihinin en büyük dış meselesi olduğunu söylediğimizde abartı ile suçlanmaktan korkmuyoruz. 30 yıl içinde her bir Rus, bu büyük gerçeğin dolaysız sonuçlarıyla, söylediklerimizin doğru olduğunu bilecek ve görecek. / We do not fear to be accused of exaggeration when we say that the conquest of the Caucasus is the greatest external event of Russian history in the nineteenth century. In 30 years every Russian will know and see, by the immediate consequences of this great fact, that what we say is true" (Daily News, 19 Eylül 1864, s. 2).

Moskow Gazette'ye göre Rusya'nın Kafkasya'daki savaşı bitirmesi Avrupa'nın, özellikle İngiltere ve Fransa'nın, Rusya'yı kıskanmasına neden olmuştu (Daily News, 22 Eylül 1864, s. 4).

Çerkes nüfus hareketine dair karşıt söylemin görülebileneceği bir diğer mecra, İngiliz gazetelerinde aktarılan, Rus gazetelerinde yayımlanan ve Rus kamuoyundaki genel kanaati etkileyen, Rus devlet yetkililerinin görüşleriydi. Örneğin, İngiltere St. Petersburg Konsolosu Lord Napier, Dışişleri Bakanı Earl Russell'a Çerkes Sürgünü hakkında gönderdiği bir raporda, Çar II. Aleksandr'ın biraderi Grandük Mihail'in görüşlerine değiniyordu. Hadiseyi 'göç', Çerkesler ise 'göçmen' kavramlarıyla tanımlayan Grandük

⁵ İvalide Russe'nin Çerkes Sürgünü ile alakalı Rus görüşlerini yansıtan haberleri, Ekim 1864 ve Nisan 1865'te İngiliz gazetelerinde yayımlanmaya devam etti. Bu yayınlarında İvalide Russe, Türkiye'ye gerçekleşen Çerkes göçleri ile Rus hükümetinin bir ilgisi olmadığını, hatta Rus hükümetinin Çerkeslere gerekli yardımı yaptığını ve birçoğunun hayatını kurtardığını savunuyordu (The Standard, 10 Ekim 1864, s. 5; The Standard, 10 Nisan 1865, s. 5; Liverpool Mercury, 12 Nisan 1865, s. 7).

Mihail'e göre, Çerkeslerin sıkıntılı durumda oldukları aşırı abartılmıştı. Çerkeslerin yanlarında kendi çiftlik hayvanları vardı ve ekmek dağıtımı yapılıyordu, sağlık durumları ise abartıldığı kadar kötü değildi. Aralarında salgın hastalıkların patlak verdiği ise doğru değildi. 'Göçmenlerin' asıl çile çektikleri yer deniz yolculuklarıydı ve asıl zorluklar Trabzon'a indiklerinde başlıyordu. Özetle durumlarının vehameti, kötü yönetim, düzenlemelerin yapılmaması ve Sultanın kendilerine gönderdiği yardımın düzenli dağıtılmamasından kaynaklanıyordu. Grandük Mihail, Rus Savaş gemilerini ve ticari gemileri 'göçmenleri' taşıma için kullanma yetkisi talep edip almıştı. Trabzon'daki Rus konsolosunun verdiği bilgiye göre 'göçmenler' arasında günlük ölüm sayısı 40 kişiydi. Savaş bakanlığından alınan bilgiye göre de toplam göç eden Çerkes sayısı 100.000'i aşmıyordu (The Morning Post, 10 Haziran 1864, s. 7; The Leeds Mercury, 10 Haziran 1864, s. 3; The Guardian, 11 Haziran 1864, s. 5).

Northern Post'ta yayımlanan makalesinde Fadeyev ise Rusya'nın aslında Çerkesleri 'sürgün' etmeyi ya da onları Türkiye'ye göndermeyi istemediğini, ancak Rusya'nın güvenliği için Çerkesleri Karadeniz'in doğu sahillerinden uzaklaştırılmaları gerektiğini ve bu sebeple Çerkeslere Kuban'ın sol yakasında yer gösterildiğini söylüyordu. Zira Fadeyev'e göre Kafkasya geç olmadan ele geçirilmeliydi ve bu semi-savage/yarı vahşi insanların dağlarda yaşamalarına izin verilseydi daha fazla Rus kanının akıtılmasına da izin verilmiş olacaktı;

"Rusya, Çerkesleri Türkiye'ye iltica etmeye zorlamak niyetinde değildi; Egemenliğimizin güvenliğinin gerektirdiği tek şey, onları Karadeniz'in güney kıyılarından uzaklaştırmak ve yerlerine Rus kolonilerini koymaktı. / Russia had no wish to drive the Circassians to take refuge in Turkey; all that the safety of our dominion required was to remove them from the southern shores of the Black sea, and put Russians colonists in their place" (The Times, 28 Kasım 1865, s. 25).

Sonuç

Çerkeslere dair yazılan eserlerde Çerkes nüfus hareketine, Çerkeslere ve hadisenin neticelerine dair kullanılan kavramlar incelendiğinde, bu eserlerde farklı anlamlar ifade eden kavramların eş zamanlı olarak kullanıldıkları görülmektedir. Sebepleri ise; (1) çalışmaların kavramlardan ziyade hadisenin seyri ve sonuçlarına odaklanmaları, (2) hadisenin vuku bulduğu 19. yüzyılın ikinci yarısında nüfus hareketlerine ve neticelerine dair kullanılan kavramların günümüzde olduğu kadar sistematikleştirilmemiş olmamaları ve (3) Çerkes nüfus hareketini yorumlayan kişi/çevrelerin siyasi, millî, dinî vd. eğilimlerinin/aidiyetlerinin kullanılan kavramları belirlemesi, olmak üzere Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na iskânları sürecinde yaşananlara dair kullanılan kavramları ve geliştirilen söylemi etkileyen üç faktörün iç içe geçmesidir.

Çerkes Nüfus Hareketini Tanımlayan Kavramlar	Çerkesleri Tanımlayan Kavramlar	Çerkes Nüfus Hareketinin Neticelerini Tanımlayan Kavramlar
<ul style="list-style-type: none">• Göç• Zorunlu göç• Dışa göç• Kitle göçü• Göç etmeye zorlamak• Göçmek• Göçürülmek• Terk etmek• Kovulmak• Çıkmak• Ayrılmak	<ul style="list-style-type: none">• Muhacir• Göçmen• Zorunlu göçmen• Mülteci• Sürgün (nesne olarak)• Sığınmacı	<ul style="list-style-type: none">• Mülksüzleştirme• İşgal edilen topraklardaki halkların temizlenmesi• Kitlesele temizlik• Ulusça yok edilmek• Trajedi• Çerkes ulusunun imhası• Rusların yok etmeyi seçtiği ulus• Etnik temizlik• Sivil bir nüfusun etnik temizliği• 1864 Soykırımı

<ul style="list-style-type: none">• Tehcir• Muhaceret• Sürgün• Sürülmek• Zorla sürülmek• Sığınmak• Sığınmaya zorlamak• Zorla uzaklaştırmak• Anayurtlarını terk etmeye mecbur bırakılmak• Topraklarından çıkartılmak• Kaçmak• Kaçış• Kovulmak• Gitmeye zorlanmak• Gönderilmek• Nakledilmek• Kitle çapında nüfus hareketi• Cebel-i Elsineden Memalik-i Mahrusaya sığınmak/Diller Dağı'ndan Halife'nin memleketlerine sığınmak• Soykırımdan Kaçış• Hicret• Hicret etmeyi tercih• Soykırımdan kurtulmak üzere yapılan zorunlu bir hicret		<ul style="list-style-type: none">• Çerkes Soykırımı• Soykırım ve etnik temizlik maksadı güderek Çerkesleri açıkça yok etmek
---	--	---

Tablo 1: Çerkeslere Dair Yazılan Eserlerde Çerkes Nüfus Hareketi, Çerkesler ve Çerkes Nüfus Hareketinin Neticelerini İfade Etmek için Kullanılan Kavramlar

Çalışmada, Çerkes nüfus hareketinin gerçekleştiği dönemde İngiliz gazetelerinde/kamuoyunda kullanılan kavramlar, (1) İngiltere gazete haberleri başlıkları (2) İngiltere gazete metinleri (3) İngiltere gazetelerinde haberleştirilen; İngiltere Dışişleri Bakanlığı konsolosluk raporları (4) İngiltere hükümet raporları (5) İngiltere Avam Kamarası oturumları (6) İngiltere Lordlar Kamarası oturumları (7) İngiltere'de Çerkeslere yönelik oluşturulan yardım organizasyonları (8) Rusya gazete haberleri/kamuoyu görüşlerinin İngilizce çevirileri, olmak üzere sekiz mecra üzerinden analiz edilmiştir. Bu mecraların ilk yedisinde Çerkes nüfus hareketine ve Çerkeslere dair farklı anlamlar ifade eden kavramların, belirli bir metodoloji ve anlam bütünlüğü olmaksızın, birlikte kullanıldıkları görülmektedir. Fakat, sekizinci mecra, İngiltere gazetelerinde haberleştirilen Rusya gazete haberlerinde/kamuoyunda ise Çerkes nüfus hareketine ve Çerkeslere dair kullanılan kavramların belirli bir metodoloji ve anlam bütünlüğü içerisinde kullanıldıkları görülmektedir.

Kavramların Kullanıldığı Mecra	Çerkes Nüfus Hareketini Tanımlayan Kavramlar	Çerkesleri Tanımlayan Kavramlar
1. İngiltere Gazete Haberleri Başlıkları	<ul style="list-style-type: none">• Göç• Toplu göç• Sınır dışı edilmek• Kovulmak• Sürülmek	<ul style="list-style-type: none">• Sürgün (nesne olarak)• Mülteci

2. İngiltere Gazete Metinleri	<ul style="list-style-type: none">• Ülkeden göç• Ülkeye göç• Sürgün• Toplu göç• Ülkeden kovulmak• Ülkelerinden kovulmak	<ul style="list-style-type: none">• Ülkeden göç eden• Ülkeye göç eden• Kaçak/Firari• Mülteci
3. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Konsolosluk Raporları	<ul style="list-style-type: none">• Göç• Sığınma	<ul style="list-style-type: none">• Mülteci• Göçmen
4. İngiltere Hükümet Raporları		<ul style="list-style-type: none">• Ülkeden göç eden• Ülkeye göç eden
5. İngiltere Avam Kamarası Oturumları	<ul style="list-style-type: none">• Türkiye'ye sığınmak• Ülkeden göç	<ul style="list-style-type: none">• Kaçak• Ülkeye göç eden• Ülkeden göç eden
6. İngiltere Lordlar Kamarası Oturumları	<ul style="list-style-type: none">• Çerkeslerin Türkiye'ye göçü	
7. İngiltere'de Çerkeslere Yönelik Oluşturulan Yardım Organizasyonları	<ul style="list-style-type: none">• Sürgün• Göç• Toplu göç• Sınır dışı etme• Sığınma	<ul style="list-style-type: none">• Sürgün (nesne olarak)• Mülteci• Göçmen
8. İngiltere Gazetelerinde Haberleştirilen Rusya Gazeteleri/Kamuoyu Görüşlerinin İngilizce Çevirileri	<ul style="list-style-type: none">• Göç• Toplu göç• Ayrılış• Ülkeyi terk etmek• Uzaklaştırılmak	<ul style="list-style-type: none">• Göçmen

Tablo 2: İngiliz Kamuoyunda Kullanılan Kavramlar ve Kavramlara Kaynaklık Eden Mecralar

Çerkes nüfus hareketi ve neticelerine dair kullanılan bu kavramlar, İngiliz kamuoyunda hadiseye dair söylemin geliştirilmesine kaynaklık etmişlerdir. Zira bu dönemde, İngiliz gazetelerinde/kamuoyunda, Rusya'nın provokasyonu olmaksızın bu denli büyük bir nüfus hareketinin gerçekleşemeyeceği kanaati hâkimdir. Bu kanaat bağlamında İngiliz kamuoyunda Çerkeslerin 'göç etmeye zorlandıkları' ve 'sürgün edildikleri' olmak üzere, aynı kanaati ifade etmek için iki farklı kavram üzerinden, Çerkesler lehine ve Rusya aleyhine bir söylem kullanılmaktadır. Örneğin, İngiltere gazeteleri üzerinden okunan, İngiltere Dışişleri Bakanlığı konsolosluk raporlarında, Rusya'nın 'sürgün ettiği 'dağlılar/Çerkesler' için 'Türkiye'ye 'göç'ün tek alternatif olduğu', Çar'a biat etmeyen Çerkeslerin savaşmayı tercih edip, neticesinde 'göç' ettiklerine dair bilgiler ve 'sürgün' emrine direnen Çerkeslerin katledildiklerine dair detaylar yer almaktadır.

Avam Kamarası ve Lordlar Kamarası tartışmalarında, Çar'ın Çerkesleri Kuban Vadisi'ne yerleşmeleri ya da Osmanlı Devleti'ne 'göç' etmelerine dair verdiği emre veya Rusya'nın işgal ettiği diğer coğrafyalarda olduğu gibi Kafkasya'da da Çerkesleri 'sürgün' ederek Rus nüfusu iskân ettiğine ve bunu yaparken insani vazifelerini yerine getirmediğine dair argümanlar İngiliz gazetelerinde yayımlanmaktadır.

Çerkesler lehine söylemin en belirgin olduğu, Çerkeslere yardım maksadıyla kurulan organizasyonların toplantılarında ya da gönüllülerinin kaleme aldıkları mektuplarda *Rusya, bir terör düzeniyle Çerkesleri vatanlarından 'sürgün eden/göç etmeye zorlayan', onları katleden ve insanlığa karşı suç işleyen bir devlet olarak*, Çerkesler ise 'köle olmaksızın ölmeyi tercih edebilecek dünya üzerindeki çok az ulustan biri' ya da 'Rusya'nın nefret dolu egemenliğine karşı savaşan Kafkasya'nın kahraman kabileleri' olarak *söylenmektedir*.

Kafkasya'nın Rus işgaline, Çerkeslerin ise 'katliamlara' ve 'sürgüne' maruz kalmaları, İngiliz kamuoyunda Rusya aleyhine bir söylemin geliştirilmesine neden olmuştur. Bu dönemde İngiliz kamuoyuna göre, 'Moskof işgalciler' kavramıyla tanımlanan Rusya, Çerkeslere eski Pers ve Babil krallarını andırırçasına 'barbarlık' ile saldırıyor ve Çerkesler 'Moskof barbarlığı' ile vatanlarından 'sürgün' ediliyorlardı. İngiliz kamuoyunun Rusya'nın işlediği modern ya da eski/antik tarihte eşi olmayan bu suçun büyüklüğünden giderek daha fazla etkilendiği savunulmaktaydı.

İngiliz kamuoyunda, vatanlarından 'sürgün' edilen, Karadeniz'in Türk kıyılarına kalabalık ve salgın hastalıklara yakalanmış bir halde sığınan, yurtlarını terk etmek zorunda bırakılmış bir millet olarak tanımlanan Çerkesler ise 'Çerkes mücadelesi', 'en cesur mücadele', 'bağımsızlık için çaresiz mücadele' vb. kavramlarla vatanlarını kanlarının son damlasına kadar savunan, açlık ve hastalıklar içinde uzun yıllar savaşıp boyun eğen ve isimlerini ölümsüzleştiren birer kahraman olarak söyleme dönüştürülüyorlardı.

Aynı dönemde İngiliz gazetelerinde haberleştirilen Rusya gazetelerinde/kamuoyunda ise hadiseye dair benzer kavramlar üzerinden karşıt bir söylem geliştirilmekteydi. Örneğin, Rus kamuoyuna göre Kafkasya 'işgal' değil 'ilhak ya da fethedilmişti', yarı vahşi dağlılar/Çerkesler ise Osmanlı Devleti'ne 'sürgün' değil kendi rızalarıyla 'göç' etmişlerdi. Çar, Çerkeslerin Kuban Vadisi'nin verimli ovalarında tarımsal bir hayat yaşamalarını teşvik etmişti. Çerkeslerin dinî fanatizmlerini kullanarak ve Rusya'ya karşı nefretlerini kışkırtarak Türkiye'ye gitme konusunda onları ikna edenler Kafkasya'ya nereden geldikleri bilinmeyen ajanlardı. Rus kamuoyuna göre, Kafkasya'nın fethi 19. yüzyılda Rus tarihinin en büyük uluslararası başarısıydı ve Rusya'nın Kafkasya'daki savaşı bitirmesi Avrupa'nın, özellikle İngiltere ve Fransa'nın Rusya'yı kıskanmalarına neden olmuştu. İngiliz gazetelerinde ise art niyetli olarak Rusya aleyhine bir kampanya yürütülmekteydi. Hadiseye dair Rus devlet yetkililerinin söylemleri de Rus kamuoyunun görüşlerini desteklemekteydi. Örneğin, Çerkes nüfus hareketini 'göç', Çerkesleri ise 'göçmen' kavramlarıyla tanımlayan Çar II. Alexander'ın biraderi Grandük Mihail'e göre Çerkeslere dair verilen felaket haberleri aşırı abartılıydı. Rus tarafının her türlü yardımı ve kolaylığı sağladığı Çerkesler için asıl zorluk deniz yolculukları ve Sultan'ın ülkesindeki kötü idarenin Çerkeslere yardımları ulaştıramamasından kaynaklanmaktaydı. Rus Tümgeneral Fadeyev'e göre de Rusya, Çerkesleri 'sürgün' etmek amacıyla değildi, Rusya'nın güvenliğini sağlamak ve daha fazla Rus kanı akmasını önlemek için bu 'yarı vahşi insanlar' Karadeniz'in doğu sahillerinden 'uzaklaştırılmışlardı'.

İngiliz gazetelerinde/kamuoyunda anlamlarına odaklanılmaksızın farklı anlamlar ifade eden kavramların, aynı metinler içerisinde kullanıldıkları ve Rusya aleyhine fakat Çerkesler lehine ajitasyon düzeyinde bir söylem geliştirildiği görülmektedir. Zira Çerkes nüfus hareketinin yaşandığı yıllarda İngiliz kamuoyu iki farklı kanaati bir arada barındırır. Buna göre (1) Rusya toplu ölümlerin yaşanacağını bilerek ve bu ölümleri önemsemeyerek Çerkesleri Kafkasya'dan 'sürgün' etmiştir, fakat (2) sürgüne direnenlerin katledilmeleri dolayısıyla Çerkeslerin dehşete kapılarak Osmanlı Devleti'ne sığınmak istemeleri de hadisenin, toplu ölümlere sebebiyet veren, kitlesel ve plansız bir 'göç' hareketi olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Fakat sürgünün kitlesel bir hal aldığı ve İngiliz kamuoyunda Rus karşıtlığının yükseldiği dönemde dahi hadise 'soykırım' ya da 'etnik temizlik' kavramlarıyla tanımlanmamıştır.⁶ Bu dönemde İngiliz kamuoyundaki hâkim 'söylem' Rusya'nın, Çerkeslerin anavatanı Kafkasya'yı işgal eden ve Çerkesleri 'sürgün eden/göç ettiren' bu esnada da toplu ölümlere sebebiyet veren 'işgalci/Muscovite conquerors' bir 'Moskovalı barbar/Muscovite barbarity' olduğudur.

⁶ İngiliz gazetelerinde, 1859-1874 tarihleri arası dönemi kapsayan taramalarda, 'soykırım' ve 'etnik temizlik' kavramlarının Çerkes Sürgünü veya benzeri herhangi bir hadise için kullanılmadıkları anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- AKBULAT, E. F. (2017). "Uluslararası Göç Ağları ve Dayanışma Türkiye ve Suriye Çerkesleri Buluşması: İstanbul ve Balıkesir Orhanlı ve Atköy Yerleşim Birimleri Örneği". İstanbul: İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ASLAN, C. (2011). "1864 Trajedisi". *Sürgün/Exile 21 Mayıs/May 21 1864 Büyük Çerkes Sürgünü 147. Yılı*. Ankara: Kafkas Araştırma Kültür ve Dayanışma Vakfı: 89-115.
- BERJE, A. (2010). *Kafkasya Dağlı Halkların Göçü ve Kısa Tarihi*. (çev. Murat Papşu). İstanbul: Chiciyazıları Yayınevi.
- BERKOK, İ. (1958). *Tarihte Kafkasya*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- BERZEG, S. E. (1990). *Türkiye Kurtuluş Savaşı'nda Çerkes Göçmenleri II*. İstanbul: Nart Yayıncılık.
- BİCE, H. (1991). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- BİLGE, S. M. (2016). "Çerkezler". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Ek I: 289-292.
- CHATTY, D. (2010). *Modern Ortadoğu'da Zorunlu Göç ve Mülksüzleştirme*. (çev. Evren Demirci). Ankara: Koyu Siyah.
- FONVILL, A. (1996). *Çerkesya Bağımsızlık Savaşı 1863-1864*. (çev. Murat Papşu). İstanbul: Nart Yayıncılık.
- GINGERAS, R. (2015). *Dertli Sahiller Şiddet, Etnisite ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, 1912-1923*. (çev. Melike Neva Şellaki). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Göç Terimleri Sözlüğü* (2009). "Uluslararası Göç Hukuku No 18". (ed. Bülent Çiçekli). İsviçre: IOM Uluslararası Göç Örgütü.
- GRASSI, F. L. (2017). *Yeni Bir Vatan Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na Zorunlu Göçü*. (çev. Birgül Göker Perdisa). İstanbul: Tarihçi Kitabevi Yayınları.
- HACISALİHOĞLU, M. (2014). "1864 Tehcirinin Araştırmalarda ve Türkiye Kamuoyundaki Konumu". *1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*. (ed. M. Hacısalihoğlu). İstanbul: BALKAR & IRCICA: 25-44.
- JELAVICH, B. (2018). *Balkan Tarihi. Cilt 1: 18. ve 19. Yüzyıllar*. (çev. İhsan Durdu-Gülçin Tunalı-Haşim Koç). 6. Baskı. İstanbul: Küre Yayınları.
- KARPAT, K. (2013). *Etnik Yapılanma ve Göçler*. (çev. Bahar Tırnakçı). 2. Baskı. İstanbul: Timaş Yayınları.
- KURAT, A. N. (2014). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. 6. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- LUXEMBOURG, N. (1998). *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*. (çev. Sedat Özden). İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- MCCARTHY, J. (2014). *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*. (çev. F. Sarıkaya). 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- NAJJAR, A. (2011). *Kafkas Sürgünleri*. (çev. İraid Samyel). İstanbul: Telos Yayıncılık.
- RICHMOND, W. (2018). *Çerkes Soykırımı*. (çev. Erdoğan Boz). Ankara: Koyu Siyah.
- SAYDAM, A. (2010). *Kırım ve Kafkas Göçleri 1856-1876*. 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- SAYDAM, A. (2014). "Soykırımdan Kaçış: Cebel-i Elsineden Memalik-i Mahrusaya". *1864 Kafkas Tehciri: Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*. (ed. M. Hacısalihoglu). İstanbul: BALKAR & IRCICA.
- SHAMI, S. (2009). "Historical Processes of Identity Formation: Displacement, Settlement, and Self-representations of the Circassians in Jordan". *Iran and the Caucasus*. XIII/1: 141-159.
- ŞOENU, M. F. (1923). *Çerkes Sorunu Hakkında Türk Kamuoyu ve TBMM'ne Sunu*. İstanbul: Nartların Sesi Yayınları.
- ŞOENU, M. F. (2007). *Kara Gün İstanbul, 1927 Tüm Eserleriyle Mehmet Fetgeri Şoenü*. Ankara: Kafdav Yayınları.
- TOLEDANO, E. R. (1994). *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*. (çev. Y. Hakan Erdem). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- VERNADSKY, G. (2019). *Rusya Tarihi*. (çev. Doğukan Mızrak-Egemen Ç. Mızrak). 4. Baskı. İstanbul: Selenge Yayınları.
- ZHEMUKHOV, S. (2012) "The Birth of Modern Circassian Nationalism". *The Elliot School of International Affairs, Institute for European, Russian and Eurasian Studies, George Washington University, Washington, DC, USA*. XL/4: 503-524.

İnternet Kaynakları

- BESLENEY, Z. A. (2010). "Circassian Nationalism and the Internet". Erişim Tarihi: 29.08.2021.
<https://www.opendemocracy.net/en/odr/circassian-nationalism-and-internet/>
- HENZE, P. B. (2007). "The North Caucasus Barrier: Circassian Resistance to Russia, JamesTown Foundation". Erişim Tarihi: 14.10.2021.
<https://jamestown.org/wp-content/uploads/2020/05/HenzeCircassianResistance-2012.pdf?x34399>
- ÜRE, P. (2021). "Circassian Nationalism, in: 1914-1918". *International Encyclopedia of the First World War*. (ed. U. Daniel vd.). Berlin: Freie Universität Berlin. Erişim Tarihi: 12.12.2021.
https://encyclopedia.19141918online.net/pdf/19141918Onlinecircassian_nationalism-2021-05-18.pdf
- Britannica (2022). "Laurence Oliphant". Erişim Tarihi: 17.01.2022.
<https://www.britannica.com/biography/Laurence-Oliphant>

Gazeteler

- "A Russian View of the Circassian Exodus" (1864.08.13). *Birmingham Daily Post*: 3.
- "A Russian View of the Circassian Exodus" (1864.08.16). *Sheffield and Rotherham Independent*: 7.
- "Brigandage in the Dardanelles" (1874.06.06). *The Leeds Mercury*: 10.
- "Change of Ministry in Turkey. Trieste, Oct. 20th" (1859.10.21). *The Essex County Standard*: 4.

- "Circassia" (1864.04.28). *The Bradford Observer*: 3.
- "Circassian Exodus" (1864.07.14). *The Morning Post*: 5.
- "Circassian Refugees" (1863.11.27). *Lloyd's Weekly Newspaper*: 10.
- "Circassian Refugees" (1860.02.16). *The Bradford Observer*: 3.
- "Circassians" (1864.04.29). *The Royal Cornwall Gazette*: 3.
- "Constantinople" (1860.02.24). *The Times*: 19.
- "English Sympathy for the Suffering Circassians" (1864.06.27). *Liverpool Mercury*: 7.
- "Expulsion of the Circassians" (1864.07.05). *Daily News*: 4.
- "Expulsion of the Circassians" (1864.07.06). *The Morning Post*: 5.
- "Expulsion of the Circassians" (1864.07.08). *The Times*: 28.
- "Fate of the Circassians" (1864.06.18). *The Examiner*: 1.
- "For the Circassians Expelled from their Country Third List of Subscriptions Received" (1864.07.15). *The Times*: 24.
- "Imperial Parliament. House of Lords. Monday July 25. Circassia" (1864.07.26). *The Morning Post*: 6.
- "Imperial Parliament. House of Lords. Monday July 25. Circassia" (1864.06.26). *The Morning Post*: 6.
- "Imperial Parliament. House of Lords. Monday July 25. The Circassian Exodus" (1864.07.26). *The Times*: 24.
- "Imperial Parliament. House of Lords. Monday July 25. The Emigration From Circassia" (1864.07.26). *The Standard*: 3.
- "Latest and Telegraphic News" (1865.04.12). *Liverpool Mercury*: 7.
- "Latest News. Trieste, Thursday" (1859.10.21). *The Guardian*: 3.
- "Latest News" (1863.12.24). *Birmingham Daily Post*: 8.
- "London, Monday, May 30, 1864" (1864.05.30). *The Morning Post*: 4.
- "London, Monday, May 9, 1864" (1864.05.09). *The Times*: 28, 4.
- "London, Thursday, Sept 22" (1864.09.22). *Daily News*: 4.
- "London, Tuesday, June 14, 1864" (1864.05.14). *The Morning Post*: 4.
- "Occasional Notes" (1874.03.26). *The Pall Mall Gazette*: 4.
- "Occasional Notes" (1874.06.05). *The Pall Mall Gazette*: 4.
- "Russia" (1864.10.10). *The Standard*: 5.
- "Russia" (1864.04.10). *The Standard*: 5.
- "Russia" (1864.06.07). *The Standard*: 5.
- "Russia" (1864.08.08). *The Times*: 10.
- "Russian Plans in the East" (1864.09.19). *Daily News*: 2.
- "Sufferings of Circassians" (1864.09.04). *Lloyd's Weekly Newspaper*: 2.
- "The Circassian and Their Sufferings" (1864.06.11). *The Guardian*: 5.

- "The Circassian Exodus" (1864.05.12). *The Times*: 27.
- "The Circassian Exiles" (1864.05.30). *Sheffield and Rotherham Independent*: 4.
- "The Circassian Exiles" (1864.05.31). *The Bury and Norwich Post*: 3.
- "The Circassian Exiles" (1864.07.12). *The Guardian*: 6.
- "The Circassian Exiles" (1864.05.30). *The Morning Post*: 5.
- "The Circassian Exodus. Great Sufferings of The Circassians" (1860.02.09). *Liverpool Mercury*: 4.
- "The Circassian Exiles" (1860.02.08). *The Guardian*: 4.
- "The Circassian Exodus. Great Sufferings of The Circassians" (1860.02.10). *The Hull Packet*: 3.
- "The Circassian Exodus" (1864.06.06). *Birmingham Daily Post*: 8.
- "The Circassian Exodus" (1864.06.18). *Daily News*: 5.
- "The Circassian Exodus" (1864.05.19). *Daily News*: 5.
- "The Circassian Exodus" (1864.06.10). *Liverpool Mercury*: 6.
- "The Circassian Exodus" (1864.09.01). *The Bradford Observer*: 8.
- "The Circassian Exodus" (1864.09.03). *The Examiner*: 10.
- "The Circassian Exiles" (1864.06.04). *The Guardian*: 5.
- "The Circassian Exodus" (1864.06.18). *The Leeds Intelligencer*: 7, 8.
- "The Circassian Exodus" (1864.09.01). *The Leeds Mercury*: 4.
- "The Circassian Exodus" (1864.06.10). *The Leeds Mercury*: 3.
- "The Circassian Exodus" (1864.06.18). *The Leeds Mercury*: 9.
- "The Circassian Exodus" (1864.06.10). *The Morning Post*: 7.
- "The Circassian Exodus" (1864.06.13). *The Morning Post*: 6.
- "The Circassian Exodus" (1864.07.06). *The Morning Post*: 5.
- "The Circassian Exodus" (1864.06.10). *The Newcastle Weekly Courant*: 2.
- "The Circassian Exodus" (1864.07.06). *The Standard*: 4.
- "The Circassian Exodus" (1864.06.13). *The Times*: 26.
- "The Circassian Refugees" (1864.01.26). *Liverpool Mercury*: 7.
- "The Circassian Exodus" (1864.08.23). *Liverpool Mercury*: 6.
- "The Circassians in Constantinople" (1860.01.17). *Daily News*: 5.
- "The Circassians in Constantinople" (1860.01.20). *Liverpool Mercury*: 7.
- "The Circassians in Turkey" (1864.08.25). *The Bradford Observer*: 7.
- "The Circassians in Turkey" (1864.08.23). *The Guardian*: 7.
- "The Circassians in Turkey" (1864.08.23). *The Leeds Mercury*: 2.
- "The Circassians" (1864.06.27). *Sheffield and Rotherham Independent*: 3.
- "The Circassians" (1864.07.06). *The Morning Post*: 5.

- "The Conquest of the Caucasus" (1865.11.28). *The Times*: 25.
- "The Conspiracy Against the Sultan. Marseilles, October, 12th" (1859.10.13). *Birmingham Daily Post*: 4.
- "The Defeat of the Circassians" (1864.05.01). *Reynolds's Newspaper*: 1.
- "The Defeat of the Circassians" (1864.04.30). *The Leeds Intelligencer*: 6.
- "The Defeat of the Circassians" (1864.04.25). *The Standard*: 5.
- "The Ottoman Empire" (1864.08.22). *The Times*: 25.
- "The Poor Circassians" (1860.04.08). *The Observer*: 3.
- "The Turkish Conspirators" (1859.12.24). *Cheshire Observer*: 7.
- "The Turkish Conspirators" (1859.12.24). *The Guardian*: 4.
- "The Turkish Conspirators" (1859.12.22). *The Times*: 10.
- "Turkey. Constantinople, Aug. 24" (1859.09.03). *The Times*: 8.
- "Turkey. Marseilles, Wednesday" (1859.10.21). *The Royal Cornwall Gazette*: 2.
- "Turkey. Oct. 12" (1859.10.13). *Liverpool Mercury*: 4.
- "Turkey. Trieste, Thursday" (1859.10.21). *The Morning Chronicle*: 5.
- "Turkey. Trieste, Thursday" (1859.10.21). *The Standard*: 6.
- "Turkey" (1860.02.24). *Liverpool Mercury*: 8.
- "Turkey" (1860.04.05). *The Morning Chronicle*: 6.
- "Turkey" (1864.01.18). *The Morning Post*: 5.
- "Turkey" (1864.02.24). *The Morning Post*: 5.
- "Turkey" (1864.06.27). *The Morning Post*: 4.
- "Turkey" (1860.02.24). *The Standard*: 5.
- "Turkey" (1860.04.05). *The Standard*: 3.